

Солтобаева К.Б.

МОЛДО КЫЛЫЧ АЛГАЧКЫ АДАБИЙ ЖОМОКТУ
ЖАРАТУУЧУ КАТАРЫНДА

Солтобаева К.Б.

МОЛДО КЫЛЫЧ КАК СОЗДАТЕЛЬ ПЕРВОЙ
ЛИТЕРАТУРНОЙ СКАЗКИ

K.B. Soltobaeva

MOLDO KYLYCH AS A CREATOR OF THE FIRST
LITERARY FAIRY TALE

УДК: 398.21:82-343.4

Фольклор менен адабиятты байланыштырууда, өнүктүрүүдө элдик аңгемечи-жомокчулар, айтуучулар, ырчылар, акындар негизги салымды кошушкан. Алар дүйнөнүн дээрлик баардык элдеринде болгон жана ар башкача аталып фольклор менен адабиятты байланыштырган данакерлер болушкан. Жомоктун сюжеттер ар бир жомокчу-аңгемечинин жеке талантына, билимине, тажрыйбасына, ички өнөрканасына жараша трансформацияланган. Кыргызда алгач төкмө акындар тарабынан оозеки түрдө трансформацияланса, кийин жазгыч акындар тарабынан жазуу түрүндө трансформацияланганы сөз болот. Жазгыч акындардын бири Молдо Кылыч "Буудайык", "Бүркүттүн тою", "Керме Тоо" сыяктуу чыгармаларын элдик жомоктук-сюжетти трансформациялоо аркылуу алгачкы адабий жомокту жаратты деген пикирди айтат. Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдеген окумуштуулар тарабынан айтылган ар кандай пикирлер талкууга алынат.

Негизги сөздөр: жомок, жазгыч акын, жомоктук сюжет, элдик оозеки мурастар, адабий жомок, трансформация.

Основной вклад в развитие и соединение фольклора и литературы внесли народные рассказчики-сказочники, сказители, певцы и акыны, которые были практически у всех народов мира, назывались по-разному и занимались спайкой фольклора и литературы. Сказочные сюжеты были трансформированы в зависимости от личного таланта, образования, опыта, мастерства каждого рассказчика. У кыргызского народа литературные сказки первоначально были трансформированы акынами-импровизаторами в устной форме, а затем акынами-писменниками в письменной форме. Приводится мнение, что один из акынов-писменников Молдо Кылыч создал произведения «Буудайык», «Бүркүттүн тою» (Пир беркута), «Керме Тоо», то есть первую литературную сказку через трансформацию народных сказочных сюжетов. Обсуждаются различные мнения, высказанные учеными, изучающими творчество Молдо Кылыча.

Ключевые слова: сказка, акын-писменник, сказочный сюжет, устные народные наследия, литературная сказка, трансформация.

The main contribution to development and connection of folklore and literature were brought by national narrator

storytellers, tale-tellers, singers and akyns who all people of the world had practically, were called differently and were engaged in soldering of folklore and literature. Fantastic plots were transformed depending on personal talent, education, experience, skill of each storyteller. At the Kyrgyz people akyns improvisators in an oral form, and then akyns-writers in writing originally transformed literary fairy tales. The opinion is given that one of akyns-writer is Moldo Kylych created the works of "Buudaiyk", "Burkuttun toiu" (A feast of a golden eagle), "Kerme Too", that is the first literary fairy tale through transformation of national fantastic plots. Discusses the different views, expressed by scholars, who study the works of the Moldo Kylych.

Key words: tale, akyn-writer, fantastic plot, oral national heritages, literary fairy tale, transformation.

Жомок алгач элдик оозеки чыгармачылыктын жанры болуу менен кийин фольклордук жомокко, андан адабиятка, анан барып искусствонун башка түрлөрүнө жана маданият тармагы менен алакалшат.

Жомоктук сюжеттер бүтүндөй бир көркөм маданияттын доору талап кылып, өздүк мүнөзүн өзгөртүүчү түс берген белгилүү бир трансформацияны башынан кечирет. Ошол эле учурда айрым негизги белгилерин сактап калат.

Бул өзгөрүүлөр түздөн-түз коомдук саясий жараяндар жана көптөгөн башка факторлор менен тыгыз байланыштуу. Сөз өнөрүнүн өкүлдөрү тарабынан байыртан оозеки түрүндө өзгөртүүлөргө тушугуп келген жомоктук-сюжеттер эми коомдук өнүүнүн жаңы өнүмү болгон жазгыч акындардын чыгармачылыгында жазуу түрүндө трансформациялана баштайт. Анткени жазгыч акындардын чыгармачылыгын шарттаган булактардын негизгиси элибиздин өзгөчө бай оозеки чыгармачылыгы.

Маселен буга жазгыч акын Молдо Кылычтын элдик оозеки мурастардагы жомоктук сюжеттердин негизинде жараткан чыгармаларын алсак болот. Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын изилдениши абдан карама-каршылыктуу болуп, жазгыч акындардын ичинен эң көп илимий иликтөөгө алынгандардын башында турат. Ал тургай анын чыгармачылыгынын изилдениш тарыхынын өзү атайын илимий изилдөөгө

алынган [2]. Карама-каршылыктуу дегенибиз “зама-на” агымындагы чыгармасынынан айтпай ак койгондо да “Буудайык”, “Бүркүттүн тою”, “Керме-Тоо” өндүү чыгармалары “элдик”, “өздүк” деген эки көз карашка жиктелип, узак убакыт талкуулар болгон.

Биз болсо алгач, максатыбызга ылайык келген ал изилдөөлөрдүн элдик оозеки чыгармачылыктын негизинде жаралган жазгыч акындын чыгармаларына айтылган пикирлерге токтолобуз. 1925-жылы Москва шаарында арап тамгасында басылган китептин баш сөзүндө Базаркул Данияров төмөндөгүдөй оюн жазган: “Кыргыз билим кемисесинин тапшырганы боюнча “Тамсилдер” деген китепти карап, түзүп, имласын дурустап чыктым. Мында “Канаттуу” деген кыргыздын белгилүү акуну Кылычтыкы, Кылычтын өз жазмасынан эмес эл оозунан жазылып алынган. “Буудайык” менен “Буудайыктын тою” эл оозундагы илгертен келе жаткан тамсилдер...” [3, 208]. Алгачкылардан болуп илимий эмгек жазып, жазгыч акындын чыгармачылыгы боюнча диссертация коргогон Тазабек Саманчин дагы бул багытта ушул эле көз карашта болгон: “Буудайык” Кылычтын өз чыгармасы эмес. Бул “Куш төрөсү Буудайык” жөнүндөгү элдин жомогу. Кыргыздын байыркы мифологиясында ар бир жаныбардын өзүнчө “төрөсү, падышасы, же ата, бабасы болгон” деп түшүнүлгөн. Маселен, ит төрөсү Кумайык боло, куш төрөсү Буудайык. Ошолор сыяктуу, ар бир түлүк малдын да өз атасы же бабасы болот деп эсептешкен. Бул ар бир уруу жаныбардын “төрө аталары” жөнүндө эл ылакап, жомоктор чыгарган. Эми бул “Буудайык” жомогу да ошол элдин мифологиялык жомокторунун бир циклынан” [3, 230]. Белгилүү жазуучу Т.Сыдыкбеков да бул карама-каршылыктуу талкууга жигердүү катышып: “Өздөрү көрүп биллип турушса деле, - “Буудайык”, “Бүркүттүн тою”, “Керме Тоо” сыяктуу чыгармалар кайдан жүрүп эле элдик болмок эле. Бул укмуш дастандар биздин КЫЛЫЧТЫКЫ! - дегендердин калпка муруттары кыйшайбайт...” [4, 345], “Ошондой эле Кылыч элдик сюжеттен пайдалангандыгын, алтургай “Буудайык”, “Бүркүттүн тою”, “Керме Тоо” сыяктуу баяндар негизи элдикти экендигин ачык айтуу талап кылынат...” [4, 349] деген пикирлерин билдирген макаласы бар. Теоретик белгилүү окумуштуу К.Асаналиев дагы ушул ойду улайт: “Молдо Кылычтын чыгармачылыгында “Буудайык” аттуу поэма өзүнчө бөлүнүп, айырмаланып турат. Бул чыгарма өзүнүн көркөмдүк табиты боюнча элдик сюжеттин негизинде жазылганы талашсыз” [3, 22]. Ал эми Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын изилденишинин өзүн иликтеп, эмгек жазган Ш.Искендерованын бул боюнча пикири төмөндөгүдөй: “Буудайык” – Молдо Кылычтын өзүнүн чыгармасы катары эсептелип жүргөнүнө карабас-

тан, аны Кылычтыкы деп айтууга болбойт. Чыгарманын тили, стили Кылычтын стилинен айырмаланып турат...”, “Демек, “Буудайык” – элдик уламыштын негизинде жаралган чыгарма. Башка акындар кайрылган сыяктуу эле өз кезегинде Кылыч да Буудайык кушу тууралуу айтса, мүмкүн жазса да керек. Бирок, биздеги маалыматтардын барында элдик чыгарма катары айгинеленип жаткандыктан, бул – Кылычка тиешелүү эмес деп айтууга болот” [2, 92-93]. Бул маселеде Муктар Ауэзов, Шаршенбек Үмөталиев жана башкалар “Буудайыкты” жазгыч акындын өздүк чыгармасы катары карашкан. Бул түйүндүү тематиканы талкуулагандардын “элдик”, “өздүк” болуп эки көз карашка бөлүнүп кетишине “адабий жомок” жанрынын элдик оозеки чыгармачылыктын дагы, адабияттын дагы салттык белгилерин өзүнө камтыган татаал табиятта экендиги бүгүнкү күндө талашсыз. Анткени “адабий жомок” “элдик оозеки жомокко” салыштырмалуу абдан жаш, кийинки жанр. Элдик жомок өз жашоосунда кылымдар бою чөйрөгө, шартка, коомго, идеологияга, айтуучунун жекече шык жөндөмүнүн өзгөчөлүгүнө жараша тынымсыз трансформацияланып келген. Кийин төкмө акындар поэзиясынын, жекечеликтин, жазуунун жана жазууга түшүүнүн пайда болушу менен “фольклордук”, кийин “адабий жомокко” айланган. Жогорудагы пикирлердин бардыгында мына ушул “фольклордук”, “адабий” жомок маселеси айтылбаганы менен айрымдарында анын алгачкы белгилери козголот: “Мында Кылычта кенедей айып жок. Ал кайра элдик асыл мурастарды өз кезинде кагазга түшүрүп жана аларды өз чыгармачылык элегинен өткөрүп чоң жакшылык иш өтөгөн. Ал эмгектерин биз белгилегендей автордук укукту көңүлгө албай иштеген. Карапайым кишинин ак дил, ак пейили менен ал элдик мурастарды элден жазып анан ага өз салымын кошуп кайрадан элге берген” [4, 347] делинип Т.Сыдыкбековдо берилсе, К.Асаналиев бул жомоктук сюжеттин ырга айланышындагы жазгыч акындын жаратмандыгын танбайт: “Адам канча ирет өз өмүрүнөн кечпесин, баары бир, жаратылыш мийзамын бузууга, же ошол мийзамга каршы турууга мүмкүн эмес, жаратылыш өзүнүн табигы абалында жашоого тийиш – поэмадан ушундай корутунду чыгат. Кыргыз элинин оозеки поэзиясында. “Кожожаш” эпосу баш болгон жаратылыш турмушун түшүндүрүүгө, анын кеңири сүрөтүн тартууга болгон укмуш демилгелер бар. Ошолордун арасында сөзсүз “Буудайык” поэмасынын да өз орду бар. Балким бул чыгарманы Молдо Кылычтын төл чыгармасы катарында кароого азырынча болбос. Ошондой болсо дагы бул элдик сюжетти казалга айландырууда канаттуулар дүйнөсүн мыкты билген Молдо Кылычтын түздөн-түз тиешеси бар экенине шек кылууга болбойт. Муну далил-

дөө – келечектеги текстологиялык иштердин милдети” [3, 22-23]. Академик Б.М.Юнусалиев дагы белгилүү окумуштуу катары өз учурунун талылуу маселесинен четте калбай жомок боюнча пикирин айтып, Молдо Кылыч иштеп чыккан жаңы нуска дегендей жыйынтыкка келген: “Буудайык” “Керме Тоо”. “Кыз жигит” деген чыгармалардын же Молдо Кылычка таандык экендиги, же элдик чыгарма экендигин азырынча ажыратуу кыйын. Ошондуктан атайын изилдөө керек. Бул чыгармалардын мазмундуулугу (маанилүүлүгү) эч кимди шек туудурбайт. Ошондуктан аларды Молдо Кылыч иштеп чыккан элдик чыгарманын варианты катары жарыялоого болот” [1, 10].

Бул жомоктук сюжет байыркы элдик, болгондо да элибиздин эзелки ишеними болгон теңирчилик дининин учурунда чындык катары кабыл алынып калыптанган, тотемдик түшүнүктү чагылдырган чыгарма. Анан да ал алгач кара сөз түрүндө болушу мүмкүн. Буга ушул эле жазгыч акындын “Буудайыгынын” тексти толугу менен ыр түрүндө болбой, кара сөз менен аралаштырылып берилиши далил боло алат. Кийин акындар тарабынан ыр түрүндө иштелип чыгып элибизге кеңири таралган. Муну Тазабек Саманчин да кыйытып кеткен жери бар: “Бул “Буудайык” жөнүндөгү жомокту баланча акын чыгарды деп айта албайбыз. “Калмырза айтуучу эле, Найманбай айтуучу эле” деген сөздөр да бар. Балким, алар айтса айтып да жүргөн болор. Бирок мунун сюжети өтө эски, элдин мифологиялык түшүнүгү менен байланышкан” [3, 230]. Ал тургай бул акындарга чейин деле ырга салынып жүрүшү толук мүмкүн. Анткени андагы:

“Алтындан боосун тытты ошол,
Айды карай сызды ошол.

Күмүштөн боосун тытты ошол,

Күндү көздөп сызды ошол” өңдүү ыр саптары “Манас” эпосунда жана XIII кылымдагы төкмө акын Кетбуканын Айгандын (Чынгыз хандын) баласы Жуучунун өлүмүн угузууда:

“Алтын боолу ак шумкар

Алтын боосун тытыптыр,

Айды карап сызыптыр.

Күмүш боолу көк шумкар

Күмүш боосун тытыптыр,

Күндү карап сызыптыр.

О не болот Айганым”, – түрүндө кезигет.

Ал эми жазгыч акындар мына ошол төкмө акындардан “көрөнгөлөнгөн” коомдук жаңы өнүм, өнөр ээси болгондуктан акындыкты жазуу түрүндө улантышкан. Андыктан Молдо Кылыч “Буудайык” жомогун жазууга түшүргөн. Чыгармачылыктын бул учурунда кандай болгондо да жомок өзгөрүүгө учурап, алымча-кошумча кабылбай койбойт. Адегенде эле анын мурунку “эркин” жашоосу чектелип, текстинин

өзгөрүүлөргө учурашы токтойт. Мурда угууга гана туураланып, аткарылып келсе, эми окууга ылайыкталат. Жазма адабияттын салттарына баш ийдирилет. Жазууга түшкөнгө чейин ал жомоктун сюжетин билгендер гана айтса, эми аны менен эч бир тааныштыгы жок бирок окуй алган адамдардын бардыгы эле элге жайылта берет. Анан албетте, оозеки чыгармачылыктын салттарын сактап калат. Мисалы, жазгыч акындын “Буудайыгында” адеп эле элдик жомоктун салттык башталышы орун алат:

“Мурунку өткөн заманда,

Жанжаныбар аманда,

Абалкан аттуу кан болгон

Ар түлүккө шай болгон.

Каратөлөк Саятчы

Ушул кандын тушунда

Кушка тилмер жан болгон” [3, 103].

Элдик жомокторго убакыттык, мезгилдик түшүнүктү билдирген ушундай “Мурунку өткөн заманда, Жанжаныбар аманда” өңдүү салттык саптар мүнөздүү. Ал эми баяндалып жаткан окуянын орду, мейкиндиги оозеки элдик салтта кайсы бир жерде, кулак угуп көз көрбөгөн тарапта жана башка болуп сүрөттөлсө, Молдо Кылычтын “Буудайыгында”:

“Куш төрөсү буудайык

Аны кармап алыпмын.

Абалкандай Жаныбек,

Ага тартуу кылыпмын” [3, 104] болуп чагылдырылат. Мындагы Жаныбек хан тарыхый бийлик төбөлү болгондуктан анын хандык кылып жашаган жери, мезгили белгилүү. Ошондой эле “Индистандан куш келсе, Мунарыма туш келсе...”, “Меке менен Медина бул экөөнөн куш келсе, Чынарыма туш келсе” сыяктуу географиялык аталыштар дагы мифтик жомоктук сюжетке болгон кийинки адабий кошумчалардан.

“Тегеректин төрт бурчун,

Төрт айлана учайын.

Мединанын беш бурчун,

Беш айлана учайын” [3, 118].

Мындагы биринчи, экинчи ыр саптарындагы мезгилдик, мейкиндик, сандык түшүнүктөр чексиздик, белгисиздикти билдирип, элдик оозеки чыгармачылыктын белгилеринен болсо, кийинки эки саптагы мусулмандардын ыйык шаары, анын курулуш өзгөчөлүгүнүн так берилиши кийинки адабиятка тиешелүү мүнөздөрдөн.

Жазгыч акындын жомогунда буудайык эки жолу кармалып, эки жолу тапка келип анан качып кетет. Анын тапка келиш өзгөчөлүгү, кыраандыгын көрсөтүшү, качып жүргөн жери жана башкалары кайрадан сөзмө-сөз кайталануу менен элдик жомоктун салтында берилет. Бирок бул жерде элдик оозеки чыгар-

мачылыктын дагы бир салты “бузулган”. Дүйнө элдеринин оозеки жомокторунун салтында үчтүк кайталоо “мыйзамы” бекем сакталган, угуучулар ушуну күтүшкөн. Ал эми Молдо Кылычтын “Буудайыгында” куш төрөсү экинчи качып кетүүсү менен жыйынтыкталат.

Демек, жазгыч акын элдик оозеки мифтик жомоктук сюжетти тек гана жазууга түшүрүп койбостон, алымча-кошумчаларды киргизген.

Элдик оозеки чыгармачылыктагы тотемдик мазмундагы куштардын төрөсү, колдоочусу, пири болгон буудайык туурасындагы мифтик жомоктук сюжет жазгыч акын тарабынан трансформацияланган жана адабий жомокко айланган деген жыйынтык чыгарууга болот.

Адабияттар:

1. Илимий чындык үчүн күрөш. Академик Б.М. Юнусалиевдин өздүк архивинен же анын кыргыз залкарлары Молдо Нияз, МолдоКылыч жана Касым Тыныстанов жөнүндөгү ойлору. Кыргызстан маданияты. 1989, №15, 13-апрель. 10-б.
2. Искендерова Ш. Молдо Кылычтын чыгармачылыгынын изилдениши: кечээ жана бүгүн. Бишкек, 2006.
3. Молдо Кылыч. Казалдар. “Адабият”. - Фрунзе, 1991, 230-б. Түзгөн О.Сооронов.
4. Сыдыкбеков Т., Молдо Кылыч Шамыркан уулунун мурастарына пикир. Китепте: Сыдыкбеков Т. Табылга. - Бишкек, Адабият, 1991, 345-б.